

Павло АРТИМИШИН

ОБРАЗ РОСІЇ ТА РОСІЯН НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ (2000–2012)

Зроблено спробу дослідити сутність та особливості образів Росії, які створюються на сторінках сучасних українських шкільних підручників з історії, опублікованих у 2000–2012 рр. Проаналізовано ключові сюжети бачення України у контексті відносин із Росією у цих навчальних виданнях. Констатовано, що відображення Росії зумовлене як україноцентричним баченням історичного процесу, так і рудиментами радянської історичної науки. У висновках підкреслено, що оцінні судження різноманітних моментів російської історії корелюються провладними елітами, які узгоджують їх із власними політичними проектами.

Ключові слова: Росія, росіяни, шкільні підручники, історія України, всесвітня історія.

У процесі становлення та розвитку української держави важливим є спільне сприйняття суспільством власного минулого, що сприяє формуванню національної самоідентифікації – невід’ємної ознаки націй на сучасному етапі історії. Важливим чинником у вихованні національно свідомих громадян є шкільна освіта, насамперед її гуманітарна сфера. Ще О. фон Бісмарк відзначав, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі. Отже, сучасні шкільні підручники, які відіграють значну роль у процесі навчання, з-поміж іншого, виконують також і функцію формування національної самосвідомості учнів, особливо якщо йдеться про навчальні видання з історії.

Одночасно ключовим для самоідентифікації є і візія образів “Іншого” – сусідньої спільноти, народу, держави тощо, які також вимальовуються на сторінках шкільних навчальних книг. Дослідження цих образів дозволяє виявити концептуальні настанови авторів підручників стосовно “Інших”, а також історичні міфи та стереотипи, що культивуються на уроках історії, які, з одного боку, можуть сприяти об’єднувальній ідеї української нації, але, з другого – продукувати ненаукові твердження та поле для політичних маніпуляцій стосовно сприйняття сусідніх народів. Особливо гостро це питання постає, якщо говоримо про Росію – державу, із якою в Україні історично склались тісні, тривалі та досить неоднозначні відносини.

Мета статті – дослідити сутність та особливості образів Росії, які створюються на сторінках українських шкільних підручників з історії, та проаналізувати основні концепції бачення України у контексті відносин із Росією у цих навчальних книгах.

Джерельною базою дослідження стали шкільні підручники з історії України та всесвітньої історії для 5–11 класів, що вийшли у світ у 2000–2012 рр., у яких російська проблематика розглядається як безпосередньо (у курсі всесвітньої історії), так і опосередковано (на уроках історії України).

Різні аспекти досліджень навчальних видань з історії починає вивчати дедалі ширше коло дослідників. Ще у 1990-х роках з'явилися статті С. Кульчицького¹, В. Сарбей², у яких містились теоретичні роздуми над принципами розбудови історичної науки в умовах української незалежності, зокрема у сфері написання підручників. В. Сарбей стверджував про необхідність певної романтизації історії у шкільному підручнику на противагу збереженню принципу науковості академічної історії. Згодом з'явилися й інші розвідки, зокрема ті, що стосувались розгляду історичних міфів та власне образів “Іншого” у навчальних виданнях. Йдеться про статті І. Гирича³, Н. Гончаренко⁴, Л. Зашкільняк⁵, О. Лукачук⁶, М. Мудрого⁷, В. Середи⁸, А. Портнова⁹, Н. Яковенко¹⁰. Заслужують також уваги збірник матеріалів Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України¹¹ та розвідка співробітників Інституту

¹ *Кульчицький С.* Історія і час. Роздуми історика / С. Кульчицький // Український історичний журнал (Київ). – № 4. – С. 3–10.

² *Сарбей В.* Роздуми з приводу фундаментальної “Історії України” / В. Сарбей // Київська старовина (Київ). – 1995. – № 2. – С. 2–10.

³ *Гирич І.* Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2007. – Вип. 16. – № 1. – С. 243–252.

⁴ *Гончаренко Н.* Міфи в сучасних підручниках з історії України / Н. Гончаренко // Дух і літера (Київ). – 1998. – № 3–4. – С. 220–229.

⁵ *Зашкільняк Л.* Історія “своя” й історія “чужа” / Л. Зашкільняк // Критика (Київ). – 2009. – Ч. 9–10(143–144). – С. 24–27; *Його ж.* Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства (Львів). – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.

⁶ *Лукачук О.* Литовська тема в українській навчальній літературі / О. Лукачук // “Гілея: науковий вісник”: зб. наук. праць. – Київ: В-во УАН ТОВ “НВП “ВІР”, 2012. – Вип. 58. – № 3. – С. 62–67.

⁷ *Мудрий М.* Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з історії / М. Мудрий // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / [pod. red. Włodzimierza Bonusiaka]. – Rzeszów: Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 139–145.

⁸ *Середа В.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії / В. Середа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету, 2003. – С. 270–276.

⁹ *Портнов А.* Беларусь і беларусы ва ўкраінскіх падручніках па гісторыі / А. Портнов // Беларускі Гістарычны Агляд (Мінск). – 1998. – Т. 5. – Сш. 2. – С. 434–447; *Його ж.* Terra historica. Образ Росії в українських шкільних підручниках з історії / А. Портнов // Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – Київ: Критика, 2013. – С. 55–82.

¹⁰ *Яковенко Н.* Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого / Н. Яковенко // *Її ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 366–382.

¹¹ Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – Київ: В-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

історії України НАН України¹². Однак ця проблема залишається актуальною та продовжує цікавити дослідників.

Вперше учні знайомляться з історією у 5 класі, коли вивчають курс зі вступу до історії України. Саме тоді школярам подається узагальнений образ України та її минулого. В. Власов та О. Данилевська пропонують у своєму підручнику історичні оповідання, “які покликані донести певну історичну інформацію й викликати емоційне ставлення до прочитаного”¹³. Уже із перших сторінок підручника школярам подається візія “Іншого”, зокрема й російського, крізь призму протиставлення “миролюбному характеру” українського народу, який на різних етапах історії “страждав” від “лихих завойовників”, повставав та воював проти них: “Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб... виховували дітей. Коли ж раптом лихі завойовники загрожували їхній мирній праці – вставали орачі й ремісники міцним муром, бо над усе цінували волю”¹⁴. Водночас згадано й успішні походи “мирних хліборобів” на Візантію та проти половців у період Русі, проти “турецько-татарських нападників” у XVI–XVII ст., проти поляків у час національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького тощо. Відтак, вже з перших сторінок школярам пропонується україноцентричне бачення історії, у котрій всі “Інші” трактуються як вороги.

Київську Русь у книзі охарактеризовано як виключно українську державу¹⁵, її наступницею визнано Галицько-Волинське князівство¹⁶, а етнічне визначення “руський” на сторінках навчального видання ототожнюється лише із “українським”. При цьому майже відсутні згадки про території, які в науці часто пов’язують із початками російської та білоруської історій.

Вперше Росія як чинник впливу на українську історію та суб’єкт геополітики у підручнику з’являється у 1654 р., у контексті проведення Переяславської ради, а згодом в укладенні українсько-російського воєнно-політичного союзу. Останній у книзі оцінено як “установлення рівноправних і взаємовигідних відносин між обома державами”, за яких “незалежність України майже не зазнавала обмежень”¹⁷. Лише порушення московським царем домовленостей 1654 р. та укладення нової угоди у 1659 р. “поклали край незалежності України”¹⁸, бо царський уряд “не збирався захищати інтереси українського народу”¹⁹.

Під час зображення у підручнику Конотопської битви 1659 р. між Гетьманщиною та Московським царством, останнє тремачиться як ворог²⁰, а московський правитель, вустами І. Виговського, звинувачується у тому, що “задумав зовсім знищити...

¹² Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – Київ: Б. в., 2013. – 128 с.

¹³ Власов В. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Власов, О. Данилевська. – Київ: Генеза, 2002. – С. 4.

¹⁴ Там само. – С. 7.

¹⁵ Там само. – С. 14.

¹⁶ Там само. – С. 71.

¹⁷ Там само. – С. 152.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 154.

²⁰ Там само. – С. 156.

Україну...почав сіяти усобицю, підтримувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою”²¹.

Період другої половини XVII–XVIII ст. характеризується “невпинним наступом” московського царату на незалежність України, а перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII під час Північної війни трактується як “нова спроба здобути волю й відновити державну самостійність” України, яка була неуспішною²². При цьому Петро I та Катерина II зображені найбільш жорстокими російськими правителями XVIII ст.²³.

Російська імперія XIX ст. у книзі – це самодержавна держава зі селянами-кріпаками, які “народжувались та вмирили, не маючи особистої волі... були власністю своїх панів”²⁴ та багатонаціональна країна, де заборонялись будь-які національні рухи. Зокрема українці не визнавались окремим народом, а використання української мови всіляко переслідувалось²⁵. Однак це не завадило поступовому розвитку національних рухів у Росії, у т. ч. й українського, протягом всього XIX ст.²⁶.

У роки Першої світової війни Росія постає у навчальному виданні як одна із ключових сторін конфлікту, невдачі якої на фронті призвели до загострення внутрішньої ситуації у державі та її розпаду, а згодом – до захоплення влади у країні більшовиками у листопаді 1917 р. Останні розпочали тривалу війну з Україною, яка врешті призвела до втрати останньою незалежності, встановлення на Наддніпрянщині більшовицької влади, створення Української Соціалістичної Радянської Республіки у складі СРСР²⁷.

Нововстановлена влада у підручнику зображується як “нечувано жорстока”, а голод 1932–1933 рр. визнається навмисно організованим, частиною програми більшовиків із винищення будь-яких проявів українства²⁸. Нова радянська дійсність описана у навчальному виданні так: “Будують державу, на світовому дурилюдстві засновану. Проста людина в ній принижена й застрашена, селянство приречене тільки на вимирання... в житті панує брехня, доноси”²⁹.

Говорячи про період Другої світової війни, автори підручника покладають частину відповідальності за розв’язання конфлікту на СРСР, наголошуючи на підписанні останнім таємного протоколу Пакту про розподіл сфер впливу у Північній та Східній Європі із нацистською Німеччиною³⁰. Показово, що автори називають події періоду з 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. не Великою Вітчизняною війною, а радянсько-нацистською війною³¹. При цьому Організація українських націоналістів (ОУН) трактується авторами як очільниця “національно свідомих українців”³², а створення

²¹ Власов В. Вступ до історії України. – С. 157.

²² Там само. – С. 161–162.

²³ Там само. – С. 165–174.

²⁴ Там само. – С. 185.

²⁵ Там само. – С. 185–189; 194.

²⁶ Там само. – С. 193–207.

²⁷ Там само. – 208–209; 216.

²⁸ Там само. – С. 216–217.

²⁹ Там само. – С. 219.

³⁰ Там само. – С. 223.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 224.

та діяльність Української повстанської армії (УПА) оцінюється позитивно, наголошується на боротьбі останньої як з нацистами, так і з більшовиками, водночас війна між радянською владою та УПА визнається “свідченням більшовицького терору”³³.

Описуючи події другої половини ХХ ст., СРСР постає лише тлом, на якому розвиваються події в Україні: діяльність дисидентів, зокрема, шістдесятників та правозахисників, Чорнобильська катастрофа, проголошення незалежності України³⁴. Росія після 1991 р. у підручнику побіжно згадується лише як країна проживання значної частини української діаспори, а також як східний сусід України³⁵.

У перевиданні цього ж підручника 2010 року³⁶ назагал повторюються концепція та вищезгадані сюжети щодо Росії видання 2002 р., із деякими доповненнями та змінами. Зокрема, говорячи про факт укладення українсько-російського договору 1654 р., автори не дають йому жодної оцінки³⁷, замість терміна “німецько-радянська війна” йдеться про Велику Вітчизняну війну³⁸, а діяльність УПА оцінено стриманіше, більше інформації подано про Червону армію та радянське підпілля³⁹. Радянська історія другої половини ХХ ст. зображена як час “отримання безкоштовного житла”, “зростання заробітків” громадян СРСР, досягнень в науці та освіті, а матеріал про діяльність дисидентів обмежується лише інформацією про В. Стуса⁴⁰.

Ще одним навчальним виданням для учнів 5 класу є підручник В. Мисана⁴¹. Загалом автор повторює концепцію викладу історії підручника В. Власова та О. Данилевської із певними власними нюансами. Історик вказує на “невипадковості” вибору Б. Хмельницьким Росії як союзника, адже росіяни, як і населення Гетьманщини, “сповідували православ’я, були споконвічними сусідами”, а сам договір характеризується як “нова сторінка в історії”⁴². Перехід І. Мазепи на сторону Карла XII з метою звільнення України від російського впливу В. Мисан називає “незрозумілим вчинком”⁴³.

Захоплення більшовиками влади у Росії В. Мисан оцінив досить стримано, а політика останніх стосовно наділення селян землею, залучення робітників до управління на підприємствах, розбудови освітньої системи, українізації суспільного життя отримала від автора підручника позитивну оцінку⁴⁴. Неоднозначною є характеристика політики радянської влади 1930-х років: Голодомор 1932–1933 рр. він називає “великим голодом”, який був спричинений радянською владою, однак замовчує факт геноциду українського

³³ Власов В. Вступ до історії України. – С. 224–225.

³⁴ Там само. – С. 230–241.

³⁵ Там само. – С. 245–247.

³⁶ Там само. – 208 с.

³⁷ Там само. – С. 115.

³⁸ Там само. – С. 172.

³⁹ Там само. – С. 176; 178–181.

⁴⁰ Там само. – С. 181–187.

⁴¹ Мисан В. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Мисан. – 2-ге вид., переробл. та доп. – Київ: Генеза, 2010. – 176 с.

⁴² Там само. – С. 102.

⁴³ Там само. – С. 104.

⁴⁴ Там само. – С. 143.

народу⁴⁵, а факти більшовицьких репресій проти різних верств населення намагається збалансувати інформацією про позитивні зміни цього часу (подолання неписьменності, розвиток системи багаторівневої освіти, урбанізація, поява кіно тощо)⁴⁶. Описуючи період Другої світової війни, В. Мисан стверджує, що українці Західної України, куди 17 вересня 1939 р. вступила Червона армія, зустрічали останню “радо”, адже “прийшли свої брати – слов’яни”, хоча вказує і на негативи радянзації у Західній Україні⁴⁷, а події 1941–1945 рр. названо “Великою Вітчизняною війною”⁴⁸.

Повоєнна радянська Росія постає у підручнику як один із найтісніших союзників у відбудові України після війни, адже постачала останній “устаткування для вугільних шахт Донбасу ... машини та верстати для заводів”⁴⁹. Після цього Росію у підручнику більше не згадано.

Після мандрівок історією стародавнього світу, яку здійснюють школярі 6 класів, семикласники розпочинають вивчати великі курси з історії України та всесвітньої історії, які викладаються за хронологічним принципом аж до 11 класу включно. У рамках курсів більш детально розкриваються ті сюжети, які в загальних рисах пропонувались у “Вступі до історії”.

Учні 7 класів вивчають період історії України із кінця IV ст. до XV ст. Підручник авторства В. Смолій та В. Степанкова пропонує школярам “систематичний виклад історії українського народу за доби середньовіччя” із врахуванням “загальноєвропейських тенденцій”⁵⁰.

Неоднозначно автори розглядають питання етнічної належності Київської Русі: подають, з одного боку, гіпотезу про існування на території Русі “досить стійкої етнокультурної спільноти” із власною мовою, релігійною й культурною єдністю, відчуттям територіальної цілісності, із якої від середини XII ст. розпочався розвиток російського, українського й білоруського народів⁵¹, а з другого боку, пропонують школярам ознайомитись із уривком статті М. Грушевського, у якій він трактує Київську Русь як винятково “утвір українсько-руської народности”⁵². При цьому стверджено, що спершу державою управляли представники місцевої династії Києвичів, яких у 882 р. замінили Рюриковичі, що прийшли з Північної Русі⁵³.

У підручнику наголошено на знаковій для історії України події – погромі у Києві 1169 р., який здійснив володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський (прототип Росії для цього часу), зазначаючи, що цей напад на місто був “жахливим”, було вивезено духовні святині Русі – дзвони, ікони, церковне майно і книги⁵⁴.

⁴⁵ Мисан В. Вступ до історії України. – С. 146.

⁴⁶ Там само. – С. 147.

⁴⁷ Там само. – С. 149.

⁴⁸ Там само. – С. 150.

⁴⁹ Там само. – С. 155.

⁵⁰ Смолій В. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Генеза, 2007. – С. 2.

⁵¹ Там само. – С. 13.

⁵² Там само. – С. 15.

⁵³ Там само. – С. 17; 199.

⁵⁴ Там само. – С. 92; 96–97.

Порушуючи питання про історичну спадкоємність Київської Русі, автори видання визнають законним спадкоємцем Галицько-Волинське князівство, натомість Батієве проголошення старшим князем у Русі володимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича у 1243 р. та пізніше отримання його сином, Олександром Невським, ярлика “на Київ” названо формальністю⁵⁵.

Володарі Московського князівства XIV–XVI ст. зображені як такі, що “енергійно й цілеспрямовано проводили політику створення централізованої держави”, а також розпочали реалізацію ідеї поширення власної влади “на всі землі, що раніше входили до складу Київської Русі”⁵⁶. Це призвело до відторгнення від Великого князівства Литовського Чернігівщини й Сіверщини та їх приєднання до Московського князівства вже на початку XVI ст.⁵⁷.

У книзі Ю. Свідерського, Т. Ладиченко та Н. Романишин Київська Русь постає результатом об’єднання у 882 р. князем Олегом двох центрів східнослов’янських земель – Києва та Новгороду⁵⁸. Говорячи про етнічну приналежність населення Русі, автори уникають тверджень про історичну спадкоємність цієї держави якимось із народів, називаючи більшість населення Русі просто слов’янами, зазначаючи, що разом з ними у Київській Русі жили нормани, балти, болгари, сармати, угро-фіни та інші⁵⁹. При цьому підручник пропонує школярам сучасну точку зору науковців стосовно місця норманів у створенні Русі, зауваживши, що вони становили собою невелику і мобільну військову групу, яка посприяла розвитку, але не була вирішальною для місцевого державотворчого потенціалу⁶⁰.

Пограбування Києва у 1169 р. Андрієм Боголюбським у підручнику визнається трагічною для історії міста подією, однак детальніше вона у книзі не проаналізована⁶¹. Із XV ст. Московське князівство зображено як важливий гравець на геополітичній карті Центрально-Східної Європи. Так, у книзі йдеться про візит серед інших й делегації з Московії у складі великого князя московського Василя II, митрополита Фотія, великих князів Бориса Рязанського та Олега Тверського, бояр та дяків на з’їзд європейських монархів, що проходив у 1430 р. в Луцьку⁶². Політика ж Івана III та Василя III трактується як спроба виступити борцями “за руську народність і православну віру, оголошуючи себе правонаступниками Київської Русі та збирачами її земель”⁶³. Саме останнім автори й пояснюють початок тривалих московсько-литовських протистоянь⁶⁴.

⁵⁵ *Смолій В.* Історія України. – С. 130.

⁵⁶ Там само. – С. 163.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ *Свідерський Ю.* Історія України: підруч. для 7 кл. / Ю. Свідерський, Т. Ладиченко, Н. Романишин. – Київ: Грамота, 2007. – С. 25; 30.

⁵⁹ Там само. – С. 25.

⁶⁰ Там само. – С. 29.

⁶¹ Там само. – С. 119.

⁶² Там само. – С. 190.

⁶³ Там само. – С. 198–199.

⁶⁴ Там само.

Образ Росії прослідковується і в підручниках із всесвітньої історії. Основною особливістю яких є те, що вони значною мірою успадкували формули радянської історичної науки, як лексично, так і у візії історичного процесу.

Підручник написали професор О. Крижановський та вчитель-методист О. Хірна, мета яких – “простою і доступною мовою” познайомити учнів із середньовіччям⁶⁵. У книзі продемонстровано еволюцію розвитку від Володимиро-Суздальського князівства до централізованої Московської держави. У цьому контексті автори розповідають про становлення та існування Володимиро-Суздальського князівства, його правителів: засновника місцевої династії Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського (у підручнику його названо “пихатим та жорстоким”), Всеволода Великого Гнізда, Ярослава III, Олександра Невського. На сторінках книги вимальовується образ Володимиро-Суздальської держави, яку роздирають постійні протиріччя між великим князем, його дружинниками та боярами, що призвело до її розпаду на самостійні уділи та початку посилення династії московських князів⁶⁶. Окрему увагу автори приділили Новгородській республіці – державному утворенні із центром у Новгороді, що існувало у 1136–1478 рр. Республіка зображена як держава “людей неспокоїної вдачі” (колоністів, звіроловів, рибаків, воїнів-торговців), які нерідко проганяли небажаного князя, присланого великими князями з Києва, а після смерті Ярослава Мудрого почали самі їх обирати. Крім цього, вже наприкінці XII ст. новгородці мали виборний місцевий уряд, а також ухвляли чи відкидали на вічах, зборах усіх повноправних громадян рішення, які заздалегідь готувала міська рада, що складалась із бояр⁶⁷.

Із певним ідеологічним підтекстом вказано на перемоги Олександра Невського над шведами у Невській битві 1240 р. та над лицарями Лівонського ордену у битві на Чудському озері 1242 р. Останню, як зазначено, “русичі сприйняли ... як перемогу православ’я над католицизмом”⁶⁸.

Період монгольської навали зображено як час існування на території Північно-Східної Русі дрібних самостійних князівств, посилення Московського та Тверського князівств та розвитку протиріч між ними, що закінчились перемогою Москви, яка стала в подальшому політичним центром Північно-Східної Русі⁶⁹. Особливу увагу приділено опису Куликівської битви 1380 р., у якій військо великого князя московського та володимирського Дмитра Донського перемогло ординців татарського темника Мамаю, пов’язуючи із цією подією початок повалення іга⁷⁰. Наступне XV ст. постає як час остаточного повалення золотоординського панування та становлення централізованої Московської держави, яка підкорила й Новгородську республіку⁷¹.

Наявний у книзі й образ тогочасного суспільства Північно-Східної Русі: поневолене від панщини селянство; князі, бояри та монастирі, яким належали вотчини –

⁶⁵ Крижановський О. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Крижановський, О. Хірна. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 2.

⁶⁶ Там само. – С. 209–210.

⁶⁷ Там само. – С. 210 – 211.

⁶⁸ Там само. – С. 212.

⁶⁹ Там само. – С. 216–217.

⁷⁰ Там само. – С. 217–219.

⁷¹ Там само. – С. 219–221.

маєтки, що були їхньою власністю; середні та дрібні служилі люди, яким належали помістя, що надавались на період служби, але не у власність; городяни (ремісники, купці, міські низи)⁷².

Схожі сюжети та концепція викладу навчального матеріалу про середньовічну Росію мають місце і у відповідних розділах підручників авторства Н. Подалая⁷³ та І. Ліхтей⁷⁴. Спільною тенденцією цих книг є зображення “перетікання” історії Русі із Києва до Володимира-на-Клязьмі, а з останнього – до Москви. Автори ототожнюють Північно-Східну Русь із всією Руссю, військо Дмитра Донського називається військом “Русі”, а Москва – основним духовним центром Русі⁷⁵.

Для періоду XVI–XVIII ст., який вивчають школярі у 8 класі, також маємо низку підручників.

Росія у підручнику В. Власова вперше з’являється як активний геополітичний гравець у Східній Європі, зокрема як учасник Лівонської війни, який ледь не завоював усю Литву, і лише створення Речі Посполитої запобігло цьому⁷⁶.

Визнання Московського патріархату, надання його главі титулу Патріарха Московського та всієї Русі у 1589 р. подано як подію, що “занепокоїла” українських церковних діячів і спонукала частину з них схилитись до ідеї об’єднання з римокатолицькою церквою⁷⁷. До слова, створена у 1596 р. уніатська (греко-католицька) церква зображена у підручнику як “чужа” для більшості українського населення, “утворена через зраду батьківської віри”⁷⁸.

Похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного на Москву у 1618 р. задля підтримки польського королевича Владислава, який претендував на московський престол, постає у книзі як частина активної зовнішньої політики гетьмана. Автори підручника подають школярам для ознайомлення уривок із розповіді Якуба Собеського, що сповіщає про збентеженість, яку викликала у Москві допомога П. Сагайдачного королевичу, а також про руйнування козаками низки міст на території Московії⁷⁹. В результаті, хоч військова кампанія 1618 р. й завершилась Деулінським перемир’ям між Москвою та Варшавою, згідно з яким Владислав відмовився від претензій на Московську державу, Річ Посполита натомість отримала Смоленщину й Чернігів-Сіверщину.

У час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Московське царство зображено як держава, яка у зовнішній політиці зайняла очікувальну позицію, не поспішаючи підтримати безпосередньою військовою допомогою жодну із воюючих сторін, адже ні посилення Речі Посполитої, ні України у її плани не

⁷² Крижановський О. Історія середніх віків. – С. 221–222.

⁷³ Подалая Н. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Подалая. – Київ: Генеза, 2007. – С. 186–204.

⁷⁴ Ліхтей І. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Ліхтей. – Київ: Грамота, 2007. – С. 227–243.

⁷⁵ Там само. – С. 233–235.

⁷⁶ Власов В. Історія України: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Власов. – Київ: Генеза, 2008. – С. 16–21.

⁷⁷ Там само. – С. 29.

⁷⁸ Там само. – С. 79.

⁷⁹ Там само. – С. 84.

входило⁸⁰. Водночас у підручнику йдеться про активний розвиток дипломатичних відносин між Чигирином і Москвою у 1648–1653 рр., якому сприяло “православне віросповідування двох народів”⁸¹. Але лише тиск з боку гетьмана, його ультимативні погрози вступити у союз із Туреччиною змусили царський уряд схилитись на бік України. Як наслідок такої політики у книзі постає рішення московського Земського собору 1653 р. прийняти “гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями” і стати його союзником проти Польщі⁸².

Створений у 1654 р. українсько-російський союз у підручнику оцінено як “договір рівноправних держав, за яким Москва, як сюзерен чи протектор Гетьманщини, взяла на себе зобов’язання гарантувати їй незалежність”⁸³. Зазначається, що у період українсько-російських переговорів із Москвою загалом порозумілися лише міщани, українська православна шляхта і козацтво – лише частково (значна частина населення Правобережної України та Запорізька Січ взагалі не брали участі в церемонії прийняття присяги на вірність цареві), а православне духовництво, яке не погодилось на узалежнення від московського патріарха, не підтримало вимог Московської держави⁸⁴. Московське царство у 1654–1655 рр. виступає як неоднозначний союзник України, із яким виникали часті суперечки (наприклад, за Південну Білорусь), що, врешті, завершилось підписанням за спиною Б. Хмельницького Віленського перемир’я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московією, яке протактоване як “зрада з боку царя”⁸⁵.

У час “Руїни” Московська держава зображується як одна із найбільш зацікавлених у розпаді України сторін, що чинила наступ на незалежність Гетьманщини, поступово обмежуючи суверенітет останньої. У цьому контексті значну увагу приділено московсько-українській війні 1658–1659 рр., ключовим моментом якої була Конотопська битва, що завершилась перемогою війська І. Виговського над московською армією. Попри “гучну перемогу під Конотопом”, звістка про яку “швидко облетіла Україну”, розбрату у Гетьманщині не вдалось подолати, що призвело до розколу держави, і початку інтеграції Гетьманщини (Лівобережжя) до Московії, яка тривала наступні два століття⁸⁶. Цей процес розвивався поступово, що описано у книзі, зокрема через підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату⁸⁷. Особливо інтенсивного характеру цей процес набув після поразки під Полтавою коаліції Карла XII та Івана Мазепи, коли розпочались переслідування “мазепинців”, були заборонені видання українських книг, українців усували із урядових посад Гетьманщини тощо⁸⁸. До речі, автори уникають оцінок переходу Івана Мазепи на сторону Карла XII восени 1708 р., лише розповідаючи про цю подію, її причини та наслідки⁸⁹.

⁸⁰ Власов В. Історія України. – С. 148.

⁸¹ Там само. – С. 151.

⁸² Там само. – С. 152.

⁸³ Там само. – С. 156.

⁸⁴ Там само. – С. 154–156.

⁸⁵ Там само. – С. 164.

⁸⁶ Там само. – С. 173–182.

⁸⁷ Там само. – С. 207–208.

⁸⁸ Там само. – С. 227.

⁸⁹ Там само. – С. 221–225.

Правління Кирила Розумовського, останнього гетьмана, зображується частково спричиненим українським оточенням російської імператриці Єлизавети, при дворі якої стала популярною мода “на все українське” (пісні, звичаї, страви тощо)⁹⁰. Однак діяльність гетьмана, спрямована на зміцнення Гетьманщини, зустріла опір у Петербурзі, що призвело до остаточної ліквідації української державності, яку оцінено у підручнику як “закономірний захід імперського уряду”, що мав на меті остаточне приєднання Лівобережжя до Росії⁹¹. Врешті-решт, на території Гетьманщини та Слобожанщини було ліквідовано рештки автономного устрою, на місці якого ввели загальноросійські адміністративно-територіальний поділ, систему органів державної влади та регулярні кінні та гусарські полки російської армії. Розпочалось й закріпачення селян⁹².

Росія кінця XVIII ст. постає як держава, що значно розширила власні території. По-перше, було здобуто низку теренів на півдні в результаті російсько-турецьких війн: частину Північного Кавказу, Приазов'я, східну частину Керченського півострова, території між Дніпром і Дністром та Крим⁹³. По-друге, внаслідок поділів Речі Посполитої, до складу Росії ввійшли Брацлавщина, Західне Поділля, Київщина, Східна та Західна Волинь, білоруські землі, низка теренів Прибалтики⁹⁴. Схожі сюжети про Росію повторюються і в інших опрацьованих підручниках з історії України для 8 класу⁹⁵. Зокрема, як і В. Власов, О. Гісем та О. Мартинюк вважають, що важливою передумовою встановлення союзницьких відносин між Гетьманщиною та Росією була їх приналежність до однієї православної релігії, що могло б посприяти боротьбі “братів по вірі” проти “влади католицької Польщі”⁹⁶. Натомість українсько-російський договір 1654 р. ці ж автори оцінюють як юридично закріплене відокремлення Гетьманщини від Речі Посполитої та визнання її державності Москвою⁹⁷. Така ж оцінка договору у підручнику О. Струкевича, І. Романюка та Т. Пірус⁹⁸. Г. Швидько оцінює договір як “символ незалежної від Польщі держави”⁹⁹. Росія у цих книгах постає як зростаючий протягом XVI–XVIII ст. геополітичний гравець, який проводив зовнішню експансію на терени України.

Російське питання розкривається і у книгах із всесвітньої історії для 8 класу. Росія XVI ст. – час трансформації Московського князівства у царство, у якій значну роль відіграв Іван IV Грозний, у час правління якого відбувався процес формування

⁹⁰ Власов В. Історія України. – С. 261.

⁹¹ Там само. – С. 263.

⁹² Там само. – С. 265–267.

⁹³ Там само. – С. 265; 280.

⁹⁴ Власов В. Історія України. – С. 274.

⁹⁵ Гісем О. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: АН ГРО плюс, 2008. – 260 с.; Струкевич О. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Струкевич, І. Романюк, Т. Пірус. – Київ: Грамота, 2008. – 272 с.; Швидько Г. Історія України XVI–XVIII ст.: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г. Швидько. – Київ: Генеза, 2008. – 336 с.

⁹⁶ Гісем О. Історія України. – С. 124–125.

⁹⁷ Там само. – С. 127.

⁹⁸ Там само. – С. 140.

⁹⁹ Швидько Г. Історія України XVI–XVIII ст.: підруч. для 8-го кл. ... – С. 162.

самодержавства, що супроводжувалось боротьбою із боярством¹⁰⁰. Цар Іван IV виступає у підручнику О. Гісем та О. Мартинюк, з одного боку, як правитель-реформатор, а з другого – як жорстокий правитель, який “усюди вбачав зраду, карав винних і невинних”¹⁰¹. Політика Івана Грозного зображується як експансійна, наслідком якої стало значне територіальне розширення Московської держави на схід. Так, під час правління Івана IV були підкорені Казанське, Астраханське, Сибірське ханства, а ось у боротьбі за вихід до Балтійського моря військо царя зазнало поразки¹⁰².

Розповідається і про “Смутний час” – кризу влади, що тривала у Московському царстві у 1598–1613 рр., коли держава “була на межі загибелі”, і завершилась початком правління династії Романових¹⁰³.

Автори не ставлять однозначних оцінок українсько-російському договору 1654 р., вказуючи на різне трактування його умов самими договірними сторонами. У підручнику зазначено, що створений союз дозволив Московській державі повернути усі втрачені у “Смутні часи” землі, які захопили поляки, до 1667 р. Для України ж наслідки договору були катастрофічними¹⁰⁴.

Московське царство другої половини XVII ст. постає як держава, у якій завершилось формування самодержавства, а царська влада вважалася даною Богом. Юридично засади російського абсолютизму були закріплені у Соборному уложенні 1649 р.¹⁰⁵. Але саме у цей період російської історії сталась найбільша кількість повстань селян і міщан, більшість з яких відбулось під проводом Степана Разіна¹⁰⁶. Крім цього, у 1650–1660-х роках розпочалась боротьба царя проти патріарха Никона, який претендував на вищу духовну владу, якій мала підкорятись світська влада, а також проти старообрядців – противників реформування московської церкви¹⁰⁷.

Наголошено на економічній відсталості Московської держави від європейських країн та на гострій боротьбі придворних угруповань за владу у 1680-х роках, переможцем з якої вийшов Петро I. Останній постає у підручнику як правитель-реформатор, який “мав намір перетворити Росію на цивілізовану державу, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю”¹⁰⁸. Хоч реформи, які він проводив, переважно були беззасадковані продуманого плану та впроваджувались на тлі Північної війни, вони посприяли перемозі у цій війні і стали підґрунтям для Російської імперії, хоча й мали згубні наслідки для російської національної культури¹⁰⁹.

Стабільному періоду правління Петра I протиставлена епоха дворцових переворотів (1725–1762), що почалась після смерті першого російського імператора, і

¹⁰⁰ Гісем О. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: АН ГРО плюс, 2008. – С. 132.

¹⁰¹ Там само. – С. 133–135.

¹⁰² Там само. – С. 135–137.

¹⁰³ Там само. – С. 137–139.

¹⁰⁴ Там само. – С. 141.

¹⁰⁵ Там само. – С. 140.

¹⁰⁶ Там само. – С. 141.

¹⁰⁷ Там само. – С. 142–143.

¹⁰⁸ Там само. – С. 187.

¹⁰⁹ Там само. – С. 187–193.

супроводжувалась боротьбою дворян, що отримали свої звання завдяки відданій службі проти нащадків бояр та князів, які прагнули відновити свій вплив і обмежити самодержавство. Ці події оцінюються як “закономірний етап у зміцненні абсолютизму в Росії”, адже в процесі протистояння зміцнило своє становище саме дворянство¹¹⁰.

Епоха правління Катерини II (1762–1796) названа у підручнику “золотим віком”, для якого були характерні: остаточне оформлення абсолютизму, централізація та бюрократизація державного апарату; зміцнення кріпацтва селян і одночасне надання жалуваних грамот дворянству і містам; завершення процесу формування території величезної Російської імперії; жорстке придушення соціальних виступів населення, у т. ч. й селянської війни під проводом О. Пугачова¹¹¹. Із початком революції у Франції кінця XVIII ст., Росія виступає як активний її противник, а автори підручника називають її “оплотом абсолютизму”¹¹². Такі ж сюжети присутні і у низці інших підручників із всесвітньої історії для 8 класу¹¹³. Їхньою наскрізною ниткою є опис трансформації Московського князівства у Московське царство, а останнього – у Російську імперію протягом XVI–XVIII ст.

У 9 класах на уроках з історії України та всесвітньої історії учні знайомляться із періодом, що охоплює добу від кінця XVIII ст. до початку XX ст. У вступі одного з підручників з історії України описано Російську та Австрійську імперії, їхні відносини із населенням України: “Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз’єднаність, соціально-економічний гніт ... викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви”¹¹⁴. Отже, йдеться про візію становлення українського національного руху, що постає у підручнику неминучим, закономірним процесом, який стримувався лише центральним державним апаратом, але врешті завершився формуванням української нації на рубежі XIX–XX ст.¹¹⁵. Немов для підтвердження цієї тези наводяться слова німецького філософа Й. Гердера, про те, що “Україна стане новою Грецією”¹¹⁶. Такий підхід, очевидно, має на меті виховання патріотизму у школярів, через протиставлення “свій – чужий”.

Імперську політику Росії та Австрії показано як “колонізаторську експлуатацію”, за якої Україна виступає лише як їхній “сировинний придаток”. Зауважимо, що імперія Габсбургів у підручнику зображена як “менше зло”, адже тут “внаслідок

¹¹⁰Гісем О. Всесвітня історія. Новий час... – С. 196.

¹¹¹Там само. – С. 197–203.

¹¹²Там само. – С. 202.

¹¹³Бірюльов І. Всесвітня історія. Нові часи: підруч. для 8 кл. середньої школи / І. Бірюльов. – Київ: Генеза, 2000. – Ч. 1: XVI – кінець XVIII століття. – 200 с.; Д’ячков С. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Д’ячков, С. Литовченко. – Харків: Ранок–НТ, 2008. – 224 с.; Лихтей І. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Лихтей. – Київ: Грамота, 2008. – 264 с.; Подалаяк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Подалаяк. – Київ: Генеза, 2008. – 240 с.

¹¹⁴Реснт О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Реснт, О. Малій. – Київ: Генеза, 2009. – С. 4.

¹¹⁵Там само. – С. 8.

¹¹⁶Там само. – С. 13.

існуючих політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості”, що яскраво протиставлено значно повільнішому “відторгненню віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури” у підросійській Україні¹¹⁷.

Російська імперія XIX ст. постає як самодержавна країна, влада якої не визнавала жодного національного руху, зокрема й українства, а політика її правителів мала на меті “позбавити українців почуття національної самобутності й здатності до самовизначення”¹¹⁸. Водночас, розповідаючи про війни, які проводила Росія, наголошено на підтримці останньої значною частиною населення Наддніпрянщини. Так, хоч в підручнику і вказано на наявність серед української еліти прихильників Наполеона та відсутній ідеологічний штамп “Великої вітчизняної війни 1812 р.”, але висновки авторів стають зрозумілими і без цього: “українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними [французькими. – П. А.] *загарбниками* [курсив наш. – П. А.]”¹¹⁹, попри те, що в історіографії з’являються спроби поглянути на події 1812 р. як на можливість розіграти французьку карту задля українського національного визволення та проведення модернізаційних реформ.

Протиставленням російському самодержавству у підручнику стали національні та соціальні рухи, які виникали на території Російської імперії: рух декабристів, польське повстання 1830–1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства, повстання поляків 1863–1864 рр., громадівський рух, робітничі та селянські рухи, виникнення політичних партій наприкінці XIX ст. тощо. Однак до початку XX ст. Росія залишилася міцною монолітною абсолютистською державою.

Розвиток соціально-економічної сфери відображений як відсталий, побудований на “феодально-кріпосницькій системі” у селі та на ручній праці (мануфактурі) у місті¹²⁰. Лише початок промислового перевороту у 1830-х роках та проведення урядових реформ у 1860–1870 рр. (зокрема скасування кріпосного права 1861 р.) розпочали шлях розвитку російської економіки на ринковій основі¹²¹. Такі ж концепції візії Росії бачимо і в низці інших навчальних книг із вітчизняної історії¹²².

У зв’язку з тим, що більша частина України перебувала протягом XIX ст. у складі Росії, чимало сюжетів про цю імперію повторюються і на сторінках підручників із всесвітньої історії. Відмінними є певні ідеологічні моменти, успадковані від радянських шаблонів героїзації російських військових кампаній. Так, в одному з них війна Росії із наполеонівською Францією протрактована як “вітчизняна”, у якій, “захищаючи батьківщину, брав участь *весь* [курсив наш. – П. А.] російський

¹¹⁷ *Ресніт О.* Історія України... – С. 4–5.

¹¹⁸ Там само. – С. 17; 23.

¹¹⁹ Там само. – С. 33.

¹²⁰ *Ресніт О.* Історія України. – С. 54–59.

¹²¹ Там само. – С. 164 – 167.

¹²² *Струкевич О.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Струкевич. – Київ: Грамота, 2009. – 288 с.; *Турченко Ф.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, В. Мороко. – Київ: Генеза, 2009. – 352 с.; *Іхнс ж.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, В. Мороко. – 2-ге вид. – Київ: Генеза, 2011. – 352 с.

народ”¹²³. Така ж героїзація є, зокрема, в описі оборони Севастополя у роки Кримської війни¹²⁴ та “мужності захисників” Порт-Артура під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.¹²⁵, хоча жодна з цих акцій не посприяла перемозі Росії. Відгомонам радянської історичної науки вважаємо і постійне акцентування авторів підручника на тезі про “наздоганяючий характер розвитку Росії” стосовно країн Західної Європи та “зближення економіки і суспільства із Заходом”, які контрастували із російським самодержавством, і це, зрештою, призвело до виникнення в громадському русі Росії другої половини ХІХ ст. радикальних напрямів та циклу соціальних протестів початку ХХ ст.¹²⁶. Схожі твердження знаходимо й у низці інших підручників, щоправда, тези про “Вітчизняну війну 1812 р.” там відсутні¹²⁷.

Із найновішим періодом історії ХХ–ХХІ ст. учні знайомляться у 10–11 класах. Писати підручники з історії для старшокласників найважче, адже йдеться про найбільш заполітизований проміжок історії, про який учням відомо із повсякденних розмов, ЗМІ, спілкування із живими свідками подій, і який є частиною колективної пам’яті сучасників.

У підручнику Ф. Турченка для 10 класу Росія періоду Першої світової війни (характер останньої – “несправедливий, грабіжницький, імперіалістичний”¹²⁸) постає як одна із ключових сил конфлікту, що воювала на стороні Антанти, і мала на меті, з-поміж іншого, й захоплення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття¹²⁹. Вступ російських військ у Східну Галичину і Північну Буковину у серпні 1914 р. у підручнику оцінено як “окупацію”, а встановлений в результаті режим характеризується як “нищення українства”, що мало на меті “перетворити галичан на росіян”¹³⁰.

Повалення російського самодержавного режиму у березні 1917 р. та розгортання радикальних соціально-політичних трансформацій, які завершилися перемогою збройного повстання більшовиків в Петрограді, трактується як “початок кривавій боротьбі за контроль над усією імперією, її національними регіонами”¹³¹. У цьому контексті зображено більшовицьку Росію як зовнішню агресивну силу проти України, де з березня 1917 р. розгорнулася національно-демократична революція, що була закономірним наслідком “прагнення українського народу до свободи”¹³².

¹²³ Білоножко С. Всесвітня історія. Нові часи. Частина друга. (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.): підруч. для 9 кл. серед. шк. / С. Білоножко, І. Бірюлов, О. Давлетов, В. Космина, Л. Нестеренко, Ф. Турченко. – Київ: Генеза, 2000. – С. 58.

¹²⁴ Там само. – С. 131.

¹²⁵ Білоножко С. Всесвітня історія. Нові часи... – С. 194.

¹²⁶ Там само. – С. 195.

¹²⁷ Гісем О. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: Ранок, 2009. – 224 с.; Осмоловський С. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Осмоловський, Т. Ладиченко. – Київ: Генеза, 2009. – 240 с.

¹²⁸ Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко. – 3-тє вид., виправл. та допов. – Київ: Генеза, 2003. – С. 8.

¹²⁹ Там само. – С. 9.

¹³⁰ Там само. – С. 19.

¹³¹ Турченко Ф. Новітня історія України... – С. 72.

¹³² Там само. – С. 47.

Отже, на кожному етапі Української революції (у час Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, правління Директорії УНР) Росія (як білогвардійська, так і більшовицька) стає безпосередньою загрозою українській державності, якій вдалося кілька разів встановити свою владу в Україні збройним шляхом, а в результаті військових протистоянь 1917–1921 рр. із різношерстими військовими силами – остаточно закріпити її (у формі більшовицького СРСР)¹³³. При цьому деякі найкривавіші для українців протистояння проти Росії глорифікуються: наприклад, відомий бій під Крутами – “символ національної честі”¹³⁴.

Включення УСРР до складу СРСР постає як, з одного боку, акт обмеження суверенних прав України, а, з другого – як визнання територіальної цілісності України та її власного адміністративного апарату¹³⁵. Політика більшовиків 1920–1930-х років оцінена як “нейтралізація з фанатичною рішучістю і жорстокістю” всіх противників “червоної” влади¹³⁶, а політика українізації хоч і посприяла зменшенню рівня неписьменності та поширенню української мови серед населення, все ж трактується не як самоціль, а як процес, що мав сприяти “перебудові культури в Україні на засадах марксизму”¹³⁷. Голод 1932–1933 рр. автор підручника визнає Голодомором, який був “одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу”, штучно спровокований більшовиками у відповідь на відмову українських селян прийняти колгоспну систему¹³⁸. Однак у цьому навчальному виданні відсутня оцінка Голодомору як *геноциду* [курсив наш. – П. А.], що збігається із баченням цієї події провладним українським політикумом початку 2000-х років, зокрема Леонідом Кучмою, який був тоді президентом України. Відзначимо, що після Помаранчевої революції та обранням Віктора Ющенка президентом, питання визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу набули суспільного резонансу, і відповідний закон Верховна Рада України прийняла у листопаді 2006 р. Характеристика цієї трагедії як геноциду з’явилась і на сторінках підручників із вітчизняної історії. Зокрема, у книзі Г. Середницької йдеться про “злочинну політику геноциду проти українського народу”¹³⁹. Оцінюючи сталінську модернізацію, Ф. Турченко наголошує, що за короткий термін у країні вдалось зробити “важливі кроки”, як в економічній, так і в культурно-освітній сферах, хоча ціною цьому було встановлення тоталітарного режиму та проведення масових репресій¹⁴⁰.

У наступних підручниках з історії України для десятикласників пропонується для вивчення період 1900–1921 рр. У цих навчальних виданнях Росія є державою, що протягом двох десятиліть пройшла шлях від Російської імперії, яку “розкладали” деструктивні чинники (соціальні рухи робітників та селян 1900–1904 рр., поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр., революція 1905–1907 рр., участь та неуспіх у Першій світовій війні

¹³³ Там само. – С. 90; 133–134; 165; 180–183.

¹³⁴ Там само. – С. 91.

¹³⁵ Там само. – С. 229.

¹³⁶ Там само. – С. 154.

¹³⁷ Там само. – С. 239–246.

¹³⁸ Там само. – С. 279.

¹³⁹ Середницька Г. Історія України (1914–1939): 10 кл.: опорні конспекти. / Г. Середницька. – Київ: А. С. К., 2006. – С. 139.

¹⁴⁰ Турченко Ф. Новітня історія України... – С. 312–313.

та як наслідок – революційні події 1917 р., що призвели до розпаду держави), до більшовицької Росії, кризь гущу подій та військових протиріч 1917–1921 рр.¹⁴¹

Трансформація Росії із імперської самодержавної країни до держави на чолі із тоталітарним більшовицьким режимом, через проміжні стадії спроб запровадження демократичного ладу та громадянської війни, є лейтмотивом відповідних розділів підручників із всесвітньої історії для 10 класів¹⁴². Мають місце у них й характеристики становлення та розвитку СРСР у 1920–1930-х років. Наприклад, оцінюючи політику радянського керівництва у 1930-х роках, П. Полянський зазначає: “Внутрішня політика режиму базувалася на ... засадах, які включали ... підкорення державі господарства, освіти, культури, приватного життя людей, централізацію управління й політичні репресії проти дійсної та надуманої опозиції”¹⁴³. Радянський тоталітарний режим прирівняний у підручниках до аналогічних у Німеччині (нацистський) та Італії (фашистський).

В 11 класі школярі розглядають одну із найбільш дискусійних тем не лише в історіографії, але й для національної пам’яті – час Другої світової війни.

Підписання радянсько-німецького пакту про ненапад та таємного протоколу до нього у підручнику співавторства Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко оцінене як подія, що “проілюструвала імперську суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин”¹⁴⁴. По суті, йдеться про визнання СРСР однією з країн, що спровокували початок Другої світової війни. Такі ж оцінки зауважуємо і в низці інших навчальних книг¹⁴⁵.

Неоднозначно оцінюється у навчальних виданнях вступ Червоної армії у Західну Україну 17 вересня 1939 р. та подальша радянізація цих теренів. З одного боку, перехід радянсько-польського кордону показано у підручниках як “фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну”, з другого, – як реалізація “споконвічних прагнень” західних українців “до єднання зі своїми східноукраїнськими братами”¹⁴⁶. Вказуючи на позитивні аспекти початку політики радянізації у Західній Україні

¹⁴¹ *Кульчицький С.* Історія України: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – Київ: Генеза, 2010. – 304 с.; *Пометун О.* Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Пометун, Н. Гупан – Київ: Освіта, 2012. – 288 с.; *Реєнт О.* Історія України: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Реєнт, О. Малій. – Київ: Генеза, 2010. – 240 с.

¹⁴² *Полянський П.* Всесвітня історія 1914–1939: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Полянський. – Київ: Генеза, 2003. – 288 с.; *Його ж.* Всесвітня історія: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / П. Полянський. – Київ: Генеза, 2010. – 254 с.; *Щупак І.* Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Щупак, Л. Морозова. – Запоріжжя: Прем’єр, 2010. – 272 с.

¹⁴³ *Полянський П.* Всесвітня історія 1914–1939... – С. 122–123.

¹⁴⁴ *Турченко Ф.* Новітня історія України (1939–2001): підруч. для 11-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – 4-те вид., дооп. та допов. – Київ: Генеза, 2001. – С. 5.

¹⁴⁵ *Гупан Н.* Новітня історія України: підруч. для 11-го кл. / Н. Гупан, О. Пометун, Г. Фрейман. – Київ: А. С. К., 2007. – С. 7; *Турченко Ф.* Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень / Ф. Турченко. – Київ: Генеза, 2011. – С. 12.

¹⁴⁶ *Турченко Ф.* Новітня історія України (1939–2001)... – С. 5–6.

(розширення мережі українських шкіл, українізація вищої освіти та усіх сфер культури, введення безкоштовної медицини тощо), автори навчальної літератури наголошували і на її “темних сторонах”: недоцільність всеохоплюючої націоналізації підприємств, початок колективізації у селі, масові репресії¹⁴⁷.

Етап війни із 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. у всіх розглянутих підручниках названо “Великою Вітчизняною війною”, акцентовано увагу на її “всенародному” характері, у якій взяли участь усі народи СРСР, зокрема українці.

Розповідаючи про події 1941–1945 рр., автори підручників намагаються разом із нарацією про Червону армію та радянське підпілля в Україні, відобразити діяльність тодішніх українських націоналістичних організацій та їх збройних формувань. Однак оцінки цих сил у підручниках відрізняються. Наприклад, переважно знаходимо збалансовану характеристику як діяльності червоноармійців та радянських партизан, так і ОУН та УПА, при цьому ОУН (б) в одній із книг зображена як “найсерйозніша небезпека” для нацистів у 1941–1942 рр.¹⁴⁸ Натомість у підручнику, що вийшов у світ у 2012 р., коли міністром освіти і науки України був Д. Табачник, досить емоційному викладу матеріалу про радянських партизанів, спонуку їх до дій, що “були ініційовані самим народом інтернаціональним за складом”, “непримиренністю до окупаційного режиму” протиставляється безбарвне та нечітке відображення діяльності націоналістичного крила українського руху Опору¹⁴⁹. Очільники українських націоналістів постають у цьому виданні ледь не колаборантами: мовляв, їхні лідери “здійснювали спроби *прислужитися* [курсив наш. – П. А.]” нацистській владі, і лише відмова останніх у підтримці “позбавила перспектив український політичний колабораціонізм”¹⁵⁰. І це – на тлі зображень “масового героїзму” радянських воїнів та відносно стриманих, порівнюючи з іншими підручниками, критиці прорахунків радянського керівництва.

Перемога у Другій світовій війні трактується у підручниках як результат “звитяжної праці тилу”¹⁵¹ та “ратного подвигу червоноармійців у складі багатонаціональних радянських з’єднань”¹⁵², при чому мають місце і тези про винятково важливу роль Радянського Союзу та його Збройних сил для її досягнення¹⁵³. Повоєнний час характеризується як “складний і суперечливий”, коли, з одного боку, спостерігалось зміцнення позицій сталінського режиму (назване в одній із книг “об’єктивним соціально-політичним явищем”¹⁵⁴), яке проявлялось у репресіях, посиленні ізоляції країни від зовнішнього світу, реанімації образу внутрішнього ворога, а, з другого – досягались “значні здобутки в економіці та культурі”¹⁵⁵. Більше того, у підручнику

¹⁴⁷ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. – С. 17–18.

¹⁴⁸ Там само. – С. 28.

¹⁴⁹ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Пометун, Н. Гупан. – Харків: Січчя, 2012. – С. 47–50.

¹⁵⁰ Там само. – С. 26.

¹⁵¹ Кульчицький С. Історія України: підруч. для 11-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – Київ: Генеза, 2011. – С. 67.

¹⁵² Турченко Ф. Новітня історія України (1939–2001)... – С. 56.

¹⁵³ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 56.

¹⁵⁴ Там само. – С. 112.

¹⁵⁵ Там само. – С. 66.

Ф. Турченка наголошено, що саме у цей період серед населення СРСР “зникнув страх перед тоталітарним режимом, відроджувалося ... почуття громадянської і національної самосвідомості, наростало прагнення до змін”¹⁵⁶.

Період “хрущовської відлиги” зображений у підручниках як час проведення реформ у сфері економіки, що посприяло суттєвому покращенню життєвого рівня населення, та у суспільному і культурному житті, які спричинили виникнення дисидентства у радянських республіках. Водночас наголошено на половинчастості та незавершеності реформ, які було згорнено, але “закладена в них демократизація економічного життя сприяла вивільненню творчої енергії народу”¹⁵⁷. Період середини 1960 – початку 1980-х років (т. зв. брежнєвського “застою”) подано як час “загострення кризи радянської системи”, що “вичерпала можливості свого розвитку” та проявила себе у деморалізації партійної номенклатури, поступовому зниженні економічних показників, політизації культури¹⁵⁸. Однак в одному з підручників маємо твердження, що “більшість громадян УРСР приймала радянський режим як природний і ототожнювалася з ним”¹⁵⁹. Там же є теза про “поразку” дисидентського руху, спричинену відсутністю широкої підтримки останнього серед населення¹⁶⁰.

Реформи доби “перебудови” в СРСР зображені як спроби “оновлення, модернізації всіх сфер життя, надання соціалізму демократичного характеру”¹⁶¹, які, однак, виявились половинчастими, запізнилими, що призвело до наростання розчарувань серед населення, його зневіри у можливість керівництва зупинити розвиток кризи у країні, а політика “гласності” лише “посилила процеси суверенізації союзних республік”¹⁶² та прискорила розпад радянської держави. Заколот ДКНС оцінено як ще один каталізатор розколу СРСР, який було юридично оформлено у Біловезькій Пущі, під час зустрічі президента Російської Федерації (РФ) Б. Єльцина, президента України Л. Кравчука і голови Верховної Ради Білорусії С. Шушкевича, на якій було заявлено, що “СРСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність” припинив існування¹⁶³ та підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Росію після 1991 р. у підручниках із історії України зображено як державу, що, з одного боку, однією з перших визнала незалежність України, встановила тісні політичні та економічні взаємовідносини, а, з другого – прагнула “зберегти за Московією функції керівного центру в республіках колишнього СРСР”¹⁶⁴ та мала територіальні претензії до своїх сусідів, зокрема до України (проблема Криму та острова Тузла). Проте російсько-українські відносини виступають, на рівні з відносинами із ЄС, США та державами, які виникли на території колишнього СРСР, основним напрямом зовнішньої політики України. Однак, якщо у більшості підручників ці напрями

¹⁵⁶ Турченко Ф. Історія України: 11 кл. ... – С. 122.

¹⁵⁷ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 120.

¹⁵⁸ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 217–220.

¹⁵⁹ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 170.

¹⁶⁰ Там само. – С. 178.

¹⁶¹ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 270.

¹⁶² Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 223.

¹⁶³ Кульчицький С. Історія України: підруч. для 11-го кл. ... – С. 236.

¹⁶⁴ Там само. – С. 243.

рівнозначні, навіть із певним пріоритетом щодо питань євроінтеграції, то у загаданому “табачницькому” підручнику знаходимо рядки про країни колишнього СРСР “як *найсприятливіший* [курсив наш. – П. А.] економічний простір ... де є реальні можливості для активізації відносин на новій політико-економічній основі”¹⁶⁵, а в одному із останніх абзаців книги маємо “обґрунтування” проросійської орієнтації української влади у 2010–2011 рр: “Швидкої євроатлантичної інтеграції не сталося ... Тому цілком природно, що згодом домінуючим напрямом української зовнішньої політики стала Росія. Основою такого орієнтира було прагнення влади спільними зусиллями сусідніх країн подолати кризові явища вітчизняної економіки”¹⁶⁶.

Більшість розділів про Росію у підручниках із всесвітньої історії для 11 класу присвячено відображенню політичної трансформації тоталітарного СРСР, однієї з країн-переможниць у Другій світовій війні, наддержавою другої половини ХХ ст., очільника “соціалістичного табору”, що конфронтував із блоком країн НАТО на чолі із іншою наддержавою – США. Розпад радянської держави та комуністичної системи в одному з видань названо “видатною подією кінця ХХ ст.”¹⁶⁷, яка позитивно вплинула на світову геополітику, а угоду про створення СНД названо “швидше політичною декларацією, аніж реальним договором”¹⁶⁸.

Росія часів президенства Б. Єльцина – це держава, у якій, по-перше, розпочався перехід до ринкової економіки, що супроводжувався формуванням фінансової олігархії, нелегальним вивезенням капіталів за кордон, появою кримінальних угруповань, дефолтом 1998 р., по-друге, постійним протистоянням виконавчої (президентської) та законодавчої (парламентської) гілок влади, що особливо виявилось у політичній кризі 1993 р., а по-третє, відбулась перша російсько-чеченська війна, яка “була непопулярною у російському суспільстві”¹⁶⁹. Президентство ж В. Путіна характеризується як час другої російсько-чеченської війни, на цей раз підтриманої громадськістю Росії, здійсненням екстремістами низки терористичних актів у 2002–2004 рр. та посиленням “авторитарного внутрішньополітичного курсу президента”¹⁷⁰. Разом з цим, президентство Д. Медведєва в одному з видань зображене як час “подальшого розвитку громадянських і економічних свобод”¹⁷¹. У тому ж підручнику підписання та ратифікація договору про продовження перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. пояснюється тим, що “Росія й Україна – стратегічні партнери, які повинні розвивати широке співробітництво в різних сферах, вони мають десятки спільних проєктів і програм”¹⁷². Врахувавши, що це видання побачило світ у роки

¹⁶⁵ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 276.

¹⁶⁶ Там само. – С. 318.

¹⁶⁷ Бураков Ю. Всесвітня історія: новітні часи: підруч. для 11-го кл. серед, загальноосв. навч. закл. / Ю. Бураков, Г. Кипаренко, С. Мовчан. – 4-те вид., виправл. та доповн. – Київ: Генеза, 2005. – С. 347.

¹⁶⁸ Там само. – С. 163.

¹⁶⁹ Там само. – С. 167–172.

¹⁷⁰ Бураков Ю. Всесвітня історія... – С. 173–174.

¹⁷¹ Ладиченко Т. Всесвітня історія: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / Т. Ладиченко. – Київ: Грамота, 2011. – С. 123.

¹⁷² Там само.

президенства В. Януковича, стає зрозумілим, що нерідко навчальні книги з історії містять не стільки інформацію про минуле, як бачення сучасності та майбутнього країни чинною на час виходу підручника провладною політичною елітою.

Підсумувавши все вищесказане, зробимо висновки:

1. Головною особливістю підручників з історії України є поєднання україноцентризму, уявлень народовців рубежа ХІХ–ХХ ст. із домішками пережиткових форм марксизму-ленінізму. У навчальних виданнях із всесвітньої історії доміантними у викладі матеріалу ще є формули радянсько-російської історичної традиції.

2. В основі навчальних книг обох курсів покладено принцип пріоритетного зображення політичної історії та історії політичних еліт, відтак втрачається людський вимір історії, бачення *пересічної людини*, яку якщо і зображують, то в марксистсько-ленінському контексті “пригноблювач-пригноблювальний”. Отже, росіяни на сторінках книг – переважно правителі держави (князі, царі, імператори, партійна еліта, президенти), військові (від війська Андрія Боголюбського до генерала В. Вареннікова) та аморфні робітники і селяни, яким “живеться тяжко”.

3. Починаючи вже із курсу “Вступу до історії”, що вивчається у 5 класі, учням пропонується візія “Іншого”, зокрема й російського, крізь призму бачення миролюбного характеру українського народу, який на різних етапах історії “страждав” від “лихих завойовників”. Таке протиставлення *себе* “Іншому” у підручниках виступає засобом для української самоідентифікації.

4. Оцінки етнічної належності Київської Русі у підручниках варіюються: від тверджень про виключно українську державу до тез про спільну батьківщину предків російського, українського й білоруського народів. При цьому, якщо в підручниках з історії України провідною є ідея “перетікання” історії Київської Русі в історію Галицько-Волинської держави, то у книгах із всесвітньої історії йдеться про Володимиро-Суздальське, а пізніше – Московське князівства, як спадкоємців Русі.

5. До 1654 р. Росія в образі Володимиро-Суздальського та Московського князівств, а згодом – Московського царства, виступає зовнішньою стосовно України силою, яка на історію останньої практично не впливає (за винятком подій 1169 р. та приєднання Чернігіво-Сіверщини до Московської держави на початку ХVІ ст.). Після Переяславської ради 1654 р. вона аж до 1991 р. постає внутрішнім, переважно деструктивним для української державності, чинником (в образі Московського царства, Російської імперії та СРСР).

6. Попри наголошенні на етнічній та культурній близькості росіян та українців та нечисленних моментах історії, коли Росія виступала союзником українців (зокрема, спільні військові походи 1654–1655 рр., час Наполеонівських війн та переважно, бо не вважалась всіма українцями союзником, – у Першій і Другій світових війнах), здебільшого вона зображена у підручниках одним із головних ворогів українського народу.

7. Реалії та протиріччя ХІХ–ХХ ст. у навчальних виданнях переносяться на попередні століття, і часто конфлікти, наприклад, Володимиро-Суздальського князівства із Києвом чи Гетьманщини із Московським царством, трактуються ледь не як боротьба сучасних України та Росії, а князі Київської Русі “наділені” сучасним політичним мисленням.

8. Оцінки відносин України і Росії на сучасному етапі у підручниках різняться: від тез про пріоритет євроінтеграції України, до переконань про Росію як основного стратегічного партнера. Такі оціночні судження значно корелювались провладними

політичними елітами протягом всього досліджуваного періоду, і насамперед мали на меті не лише ознайомити учнів із нещодавнім станом у геополітиці, а із власними політичними проектами та побажаннями.

Павел Артимишин. Образ России и россиян на страницах современных украинских учебников по истории (2000–2012)

Сделана попытка исследовать сущность и особенности образов России, которые создаются на страницах современных украинских школьных учебников по истории, опубликованных в 2000–2012 гг. Проанализированы ключевые сюжеты видения Украины в контексте отношений с Россией в этих учебных изданиях. Констатировано, что отражение образов России обусловлено как украиноцентричным видением исторического процесса, так и рудиментами советской исторической науки. В выводах подчеркивается, что оценочные суждения различных моментов истории России коррелируются провластными элитами, которые согласовывают их с собственными политическими проектами.

Ключевые слова: Россия, россияне, школьные учебники, история Украины, всемирная история.

Pavlo Artymyshyn. The image of Russia and russians on the pages of modern ukrainian school history textbooks (2000–2012)

This article attempts to study the nature and special features of the images of Russia and Russians, illustrated on the pages of modern Ukrainian school history textbooks, published in 2000 – 2012. The key aspects of Ukrainian view in the context of relations with Russia in these educational publications has been analyzed. It has been stated that the Ukrainian centered view of the historical process, as well as the rudiments of the Soviet approach to history determine the representation of images of Russia and Russians. The conclusion accentuates that evaluative opinions about various periods of Russian history correlate with pro-governmental elites, which conform them to their own political projects.

Key words: the Russian Federation, Russians, school textbooks, history of Ukraine, world history.